

В. Балюк, д-р політ. наук, проф.
Університет Марии Кюри-Склодовской, Люблин, Республіка Польща,
Н. Дорошко, д-р ист. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РЕЛИГИОЗНЫЙ ФАКТОР В ГИБРИДНОЙ ВОЙНЕ РОССИИ ПРОТИВ УКРАИНЫ

Анализируется влияние религиозного фактора на внутренние процессы консолидации нации-государства в Украине и на причины и последствия российско-украинского конфликта. Разделение украинского православия на три ветви (УАПЦ, УПЦ(КП) и УПЦ(МП)) не позволило стать Церкви консолидирующим фактором в процессе формирования нации-государства в независимой Украине и генератором общественных трансформаций. Ситуация может измениться к лучшему после создания в 2018 г. автокефальной Православной церкви Украины.

Российская Федерация и Московский патриархат (РПЦ) используют идеологию "русского мира", проводником которой в Украине является УПЦ(МП), с целью реализации имперской политики и утверждения в Украине доминирования традиций Московской церкви, как одного из важных факторов культурного и религиозного влияния (парадигма цивилизационного влияния и доминирования). В гибридной войне России против Украины УПЦ(МП) наряду с русским меньшинством используется в качестве так называемой "пятой колонны". В рамках противодействия российской гибридной войне на гуманитарном и религиозном направлениях Украина должна ускорить процесс формирования нации-государства и противопоставить российской "гуманитарно-религиозной" агрессии четкую политику защиты своих национальных интересов. Главным условием существования политической нации-государства является ее восприимчивость и лояльность к ней структур гражданского общества. Эта проблема является острой и актуальной в случае УПЦ (МП), ее Украинское государство не должно оставлять без внимания, особенно в контексте национальной безопасности.

Ключевые слова: Церковь, "русский мир", гибридная война, Украина, Россия, ПЦУ, РПЦ, Киевский патриархат, Московский патриархат.

УДК 327.7(477)

О. Кондратенко, д-р політ. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

БАЛТО-ЧОРНОМОРСЬКА СПІВДРУЖНІСТЬ: ВИТОКИ ТА СТРАТЕГІЧНІ МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ

Обґрунтовано, що в контексті наростання загроз українській зовнішній політиці й дипломатії, Україні варто більш чітко працювати в напрямі активізації відносин зі східноєвропейськими країнами щодо створення майданчика безпекового діалогу в межах можливої Балто-Чорноморської співдружності. Доведено, що координація різнорівневої співпраці в регіоні Міжмор'я дозволить оптимізувати та зміцнити рівень національної безпеки України й інших східноєвропейських держав задля протистояння гібридним загрозам із боку Росії, що продукуються нею в ході реалізації стратегії відновлення регіонального та глобального впливу. Лише колективна військова співпраця, підкріплена проведенням спільних оборонних дій у межах можливої Балто-Чорноморської співдружності, знизить ризик гібридної чи відкритої агресії проти країн Східноєвропейського регіону.

Ключові слова: Балто-Чорноморська співдружність, Україна, національна безпека, забезпечення безпеки, Російська Федерація, агресія, Східна Європа.

Постановка проблеми. Від перших днів здобуття незалежності Україна визначила курс на зближення й інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури як пріоритетний. Однак шлях інтеграції як до ЄС, так і НАТО виявився для Української держави тривалим і тернистим, а криза проекту об'єднаної Європи зараз лише ускладнює ситуацію й дедалі ставить під сумнів набуття Україною повноцінного членства в Північноатлантичному Альянсі та Євросоюзі в доступній для огляду перспективі. Більше того, гібридна агресія Російської Федерації, що призвела до підризу суверенітету й територіальної цілісності України лише підсилює невизначеність перспектив членства нашої держави в НАТО. Надзвичайно складна геополітична ситуація вимагає вироблення нового та спільного підходу до формування її стратегії національної безпеки, а також військової й зовнішньополітичної доктрини. Адже саме чітка та виважена зовнішня політика є запорукою суб'єктності будь-якої держави на міжнародній арені і прямо пропорційно впливає на стан захищеності її кордонів, державного суверенітету, стану нацбезпеки та внутрішню стабільність загалом.

Ураховуючи активне превалювання ідей політреалізму в доктринальному забезпеченні політики великих держав і нехтування Росією практично всіх норм міжнародного права, зовнішня політика та дипломатія України має бути спрямована на зміцнення взаємин і стратегічного партнерства з існуючими союзниками й пошук нових, передусім таких, що занепокоєні дестабілізацією регіональної та глобальної системи безпеки. Відомо, що після анексії Криму Російська Федерація невпинно нарощує свою військову присутність у басейні Чорного й Азовського морів, паралельно під-

силюючи свій військовий контингент у Калінінградській області аж до розміщення тактичних ядерних сил. Така ситуація підриває безпеку не лише України, але й держав усього Чорноморського басейну, Балтійського регіону та всієї Східної Європи загалом.

Відтак ситуація, обумовлена агресивною поведінкою Росії, має стимулювати країни зазначених регіонів до розширення співпраці у сфері безпеки задля спільного протистояння загрозам, які продукує Москва в контексті своєї стратегії відродження статусу великої держави й одного із впливових геополітичних центрів світу поряд з США та КНР. За умов відсутності цивілізаційних проєктів Росія дедалі активніше вдається до дестабілізації ситуації на пострадянському просторі, у Європі, на Близькому Сході та в Африці. Тим самим Росія демонструє наміри витіснити колективний Захід із сфер впливу, що були розширені після розпаду світової соціалістичної системи та повернути собі традиційні для СРСР точки геополітичної присутності. Отже, за умов трансформації світового порядку, що супроводжується множенням викликів нацбезпеці, Україні варто активніше координувати свої дії з іншими східноєвропейськими країнами для яких, попри їхнє членство в НАТО, загрози з боку РФ відчутні. Серед таких країн варто назвати насамперед країни Балтії, Польщу, Молдову, Словаччину й Румунію.

Мета статті. Мета публікації – з'ясування сучасного стану загроз національній безпеці України та сусіднім державам, а також надання наукових пропозицій щодо координації дій східноєвропейських країн задля підтримки стабільності в регіоні та протистояння агресивній політиці Російській Федерації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми витоків і зміцнення безпеки в регіоні між Балтій-

ським і Чорним морями (регіоні Міжмор'я) уже досить тривалий час є об'єктом уваги українських і зарубіжних істориків, політологів, вчених і експертів з інших наукових галузей соціо-гуманітарного спрямування. Серед дослідників цієї проблеми, або тих, хто так чи інакше торкався її у своїх наукових розвідках варто назвати Р. Безсмертного, О. Воловича, А. Гольцова, В. Горбуліна [1], О. Ковалевську [2], Б. Левика, В. Мартинюка, С. Маршаню [3], О. Надтоку [4], Б. Парахонського, Г. Перепелицю, О. Сарнацького, В. Маддісона, В. Шахова й ін.

Серед зарубіжних дослідників, які досліджували чи роботи яких були дотичними до тематики концептів Міжмор'я, слід назвати: З. Бжезинського, Ю. Енгінсою, М. Корната [5], А. Новака [6], С. Огана, Дж. Фрідмана [7], А. Умландта [8] тощо.

Вважаємо, що на тлі сучасних викликів, із якими зіткнулася Україна, постає необхідність паралельного вироблення як стратегії посилення нацбезпеки, так і забезпечення контрстратегії щодо подальшої нейтралізації російського гібридного впливу. Задля реалізації таких планів Україна має працювати над стратегією м'якої інтеграції власної армії зі збройними силами країн ЦСЄ, інакше вона не зможе наодинці протистояти імперським геополітичним амбіціям Росії. Урешті, якщо додати до всього розгортання Росією поблизу своїх західних кордонів трьох нових дивізій, то все вказує на зміну співвідношення сил у Східній Європі.

Ідеї і плани інтеграції в геополітичному просторі Міжмор'я мають досить давню історію. Ще у 1923 р. було майже звершено створення Балтійського оборонного союзу на тлі постімперських трансформацій у Східній Європі. Упродовж 1921–1926 рр. проведено ряд конференцій за участі вищого керівництва Фінляндії, Польщі, Естонії й Латвії. Тим самим було підведено перші підсумки намагань створення Балтійського союзу. Утім, неспроможність Ліги Націй забезпечити мир і стабільність, а також утримати контроль над міжнародною ситуацією сприяло відродженню ідей створення регіональних організацій. Результатом таких настроїв стало проголошення 12 вересня 1934 р. у Женеві Балтійської Антанти, однак її діяльність обмежилася переважно співпрацею в інтелектуальній сфері. Згодом, зважаючи на інертність Балтійської Антанти, уряди країн Балтії у 1939–1940 рр., активізували діяльність у напрямі створення Балтійського військового союзу. Однак і ці наміри виявилися нездійсненими, оскільки у 1940 р. усі три балтійські країни були окуповані СРСР і включені до його складу. Політичні діячі (польський провідник санації та відродження її як республіки Ю. Пілсудський, литовський король Міндаугас II та український гетьман П. Скоропадський) намагалися вести діалог щодо зближення країн регіону з метою підтримки безпеки й захисту від нової імперської експансії. Однак недовгий політичний вік двох останніх лідерів та ідеї Польщі щодо федералізації Східної Європи також не забезпечили реалізації ідей Міжмор'я. Урешті військова конвенція, підписана між Польщею, Фінляндією, Естонією й Україною була останньою спробою реалізації ідей створення Балто-Чорноморського союзу [4, с. 152–153].

Паралельно на початку 1920-х рр. було напрацьовано проект Договору Чорноморського союзу, у якому проголошувалася спільна ідея боротьби за незалежність і взаємне визнання та взаємопідтримку, спільна боротьба з більшовиками, подальший спільний захист, створення єдиного органу – Ради Чорноморського Союзу, що затверджував статут і спостерігав за діями головнокомандувача спільних збройних сил, обраного за згодою сторін. Договір набув чинності із дня підписання.

До участі запрошувалися представники України, Грузії, Азербайджану, Кубані, Тереку, Дону й так званого російського політичного комітету. У перспективі не виключалася участь у Договорі Туреччини, Польщі й Румунії. Однак уже наприкінці цього року Червона армія зайняла Україну, Азербайджан, Вірменію та Грузію. Згодом обговорювалися ідеї створення Чорноморської Антанти, до якої б під егідою Франції ввійшли: Україна, Кубань, Грузія й Азербайджан. Утім різке зниження дипломатичної активності Франції після Локарнської конференції потенціал цього об'єднання став практично дорівнювати нулю [4, с. 151–152].

Із відродженням Польщі (так званої Другої Речі Посполитої) відбулося остаточне оформлення ягеллонської ідеї, а тому ідеї Міжмор'я набули неабиякої популярності саме в польських колах політичних діячів і вчених. Із ягеллонською геополітичною концепцією пов'язують стратегію відродження Великої Польщі як регіонального східноєвропейського лідера. Польські експерти та науковці прагнуть віднайти витоки концепції "Міжмор'я" в політиці польських монархів епохи Середньовіччя. Власне Ягеллонська концепція стосувалася об'єднання чотирьох країн: Польщі, Угорщини, Чехії та Литви під владою однієї династії Ягеллонів – великих польських королів і великих князів литовських. Династія Ягеллонів, що зійшла на престол у 1386 р. застосувала механізм створення федеральної держави в регіоні Міжмор'я шляхом об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського. Практичним втіленням Ягеллонської ідеї на практиці стала політика прометеїзму, що мала на меті сприяти розпаду Росії шляхом підтримки національних рухів на її території [9, с. 153]. При всьому Польща відводила собі роль рушійної сили звільнення для цих народів (від Фінляндії до Азербайджану та від Дону до Балкан) та об'єднання їх у федерацію під своїм головуванням як геополітичного ядра. Цю ж ідею у XIX ст. підтримував польський граф Адам Чарторийський у форматі Федерального союзу країн Центральної Європи, спрямованого знову ж таки проти Росії [10, с. 120].

У 1919 р. очільник уряду Фінляндії К. Маннергейм і міністр закордонних справ Р. Холсті виступали з ініціативою створення Балтійського союзу з метою попередження російської чи будь-якої іншої імперської агресії. У цьому проєкті передбачалося місце й іншим народам колишньої російської імперії. Подібних думок дотримувалася й балтійська політична еліта, зокрема міністр закордонних справ Латвії З. Мейровіц. Усе ж цей проєкт, як і йому подібні, так і залишився на рівні дискурсу геополітичних ідей серед елітарних кіл східноєвропейських країн.

Активним провідником концепції Міжмор'я був загадуваний Ю. Пілсудський, що намагався зміцнити незалежність новоствореної Польської держави шляхом формування конфедерації, яка б відтворювала багатонаціональну традицію Речі Посполитої. Саме у відновленні останньої він вбачав стримування домінування в регіоні Німеччини та/або Росії, що тим самим мало забезпечити суверенітет східноєвропейським країнам. У 1930-х, на початку 1940-х рр. у польських емігрантських колах була популярною ідея союзу земель, що лежать між Балтійським, Чорним і Адріатичним морями. Одним із авторів ідей Тримор'я був генерал і прем'єр-міністр польського уряду в еміграції В. Сікорський. Не менш популярним став рух "третьої Європи", який полягав у балансуванні Польщею відносин між двома сусідніми державами – Росією та Німеччиною. На становлення цієї ідеї вплинула активізація тодішнього процесу формування двох антагоністичних блоків – фашистського на чолі з Німеччиною та блоку західних держав, очолюваного Великобританією та Францією. Польща за

таких умов обрала третій – власний шлях геополітичного розвитку, який передбачав неприєднання до жодного з цих блоків. У перший рік завершення Другої світової війни про визначальну роль територій, що розташовані між Балтійським та Чорним морями, писав у своїх працях польський вчений Є. Небжицький. Зокрема він стверджував, що простір між двома морями стримує експансію держав Західної Європи на схід і Сходу на західні держави [9, с. 154–155].

Із початком холодної війни концепція Балто-Чорноморського союзу фактично зникла з ідейного поля еліт країн Східної Європи, яка після Другої світової війни перетворилася на сферу впливу нової імперії – Радянського Союзу. Лише поодинокі праці емігрантських кіл час від часу нагадували про можливість існування Балто-Чорноморського союзу. Так, у 1960-х і на початку 1970-х рр. польський публіцист Є. Гедройц і політолог Ю. Мерошевський в еміграції запропонували концепцію "Міжмор'я" у форматі осі "Україна – Литва – Білорусь". Цим трьом радянським республікам відводилася роль суміжних утворень під контролем зовнішніх сил, тоді як Польща мала отримати роль регіонального лідера. Вважається, що концепція Гедройца – Мерошевського багато в чому є основою сучасної східноєвропейської політики Польщі. У подальшому з ідеями Балто-Чорноморського союзу висловлювалися такі польські провідні політики як Л. Валенса, який у першій половині 1990-х рр. обґрунтував перехідний період в інтеграційних прагненнях східноєвропейських країн до НАТО.

Відродження концепції Балто-Чорноморського союзу відбулося вже на початку 1990-х рр. із крахом соціалістичної системи у східноєвропейському регіоні. Так, провісником інтеграційних процесів у Східній Європі стало заснування у 1991 р. Вишеградської четвірки у складі Польщі, Чехословаччини (згодом організація представлена Чехією та Словаччиною) та Угорщини. У 1992 р. було створено Раду держав Балтійського моря (РДБМ) задля сприяння стабільній і процвітаючій Європі та були створені оборонні структури прибалтійських держав. Далі варто відзначити Організацію Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), яка була створена у 1992 р. у складі 11 країн, зокрема й України, Грузії та Молдови. Співпраця в межах цієї організації відбувалася на академічному, міжурядовому, міжпарламентському, діловому, банківському й інших рівнях. Була створена Рада міністрів закордонних справ і Парламентська асамблея. Утім, подальший діалог щодо Балто-Чорноморського союзу обмежився проведенням конференцій, самітів і, максимум, міжурядових зустрічей, де обговорювалися питання різнорівневого співробітництва, підтримки безпеки й розвитку комунікацій.

Праці польського політолога Т. Щапанського розкривають різні варіанти формування Балто-Чорноморського союзу та містять прогнози автора про майбутні відносини Східноєвропейського регіону із Західною Європою, Скандинавією та Російською Федерацією. Однак ця ідея зазнала потужної критики в самій Польщі й інших країнах регіону, оскільки породжувала ризики нарешчення нових роздільних ліній на європейському континенті. Також серед прихильників Балто-Чорноморського об'єднання був загиблий в авіакатастрофі під Смоленськом польський президент Л. Качинський. Нині прихильником ідей Міжмор'я є чинний президент Польщі А. Дуда, який ще в 2015 р. висловився за створення Балто-Чорноморського альянсу держав у складі Польщі, України, Білорусі, країн Балтії, Молдови, Угорщини, Румунії, Болгарії, Словаччини, Чехії та шести країн колишньої Югославії [9, с. 154–155]. Проте в німецьких політиків та експертів, на кшталт А. Умландта, існують

перестороги, що перетворення Польщі на регіонального лідера, через створення військово-політичного союзу чи регіонального конфедеративного об'єднання, неминуче призведе до послаблення геополітичного впливу Німеччини в Східній Європі та ЄС у цілому [8].

Щодо поглиблення економічної, енергетичної співпраці та розширення транзитної зони в межах Балто-Чорноморського регіону виступає і британський учений А. Райлі. Він, зокрема, обґрунтовує необхідність створення на базі українських газосховищ потужного європейського газового хабу, а також висловлюється за розвиток видобутку сланцевого газу на Заході України та в Польщі. У разі об'єднання енергетичних стратегій двох країн їм вдасться позбутися газової залежності від Росії [11, с. 30].

В українському науковому й методологічному вимірі питання актуалізації Міжмор'я було представлено в розвідках українського географа й етнографа С. Рудницького, а також відомого українського публіциста та громадського діяча Ю. Липи. Зокрема, С. Рудницький уже у 1920 р. пропонував українцям виступити з ініціативою створення Балтійсько-Понтійської федерації до якої б увійшли Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Білорусь та Україна. Таке об'єднання у союзі з неслов'янськими народами, забезпечило б українську окремішність і спроможність українців вважатися повноцінною нацією на тлі протистояння імперіалізму як зі Сходу, так із Заходу. Ідеї Ю. Липи, які він активно обстоював аж до своєї загибелі у 1944 р. від рук НКВС, концентрувалися довкола того, що всі країни Чорноморського басейну мають спільні геостратегічні інтереси, а сам регіон, ураховуючи інтегруючу економіко-комунікаційну роль моря, творить певну цілісність і має величезні потенційні можливості для інтеграції в різних сферах. На тлі наростання загроз із боку Росії він активно тиражував думку про те, що чорноморська інтеграція дозволить Україні більш зважено протистояти чужим політичним, культурним та ідеологічним впливам. Ю. Липа пропонував доктрину, у якій передбачалося створення конфедерації причорноморських держав на чолі з Україною, що водночас спрямована й проти Росії [2, с. 333].

У подальшому дискурс Міжмор'я був відроджений уже в умовах постановня незалежної України. Наприклад, у роботі українських дослідників В. Мадіссона та В. Шахова "Сучасна українська геополітика" (2003) досить детально розглядаються питання участі України в потенційному Балто-Чорноморському об'єднанні. На думку українських дослідників Україна є "природним посередником" між регіонами Балтійського й Чорного морів. Тому для України дедалі актуалізується вісь співпраці "Північ–Південь", як альтернатива різновектору "Схід–Захід". Важливою в цьому контексті, як відзначає дослідниця У. Рудницька, є й комунікаційно-транспортна система в Балто-Чорноморському регіоні, зокрема й система газопроводів [12, с. 98]. Експертами також не виключаються перспективи кооперативного бізнес-партнерства в регіоні, що лише сприятиме його економічній динаміці.

Серед найбільш відомих сучасних українських ініціаторів концепту Балто-Чорноморського союзу є також український аналітик і вчений, академік НАН України В. Горбулін, який говорить про спільність загроз для України, країн Балтії, Скандинавських країн, Румунії й інших країн Міжмор'я. На його думку оптимальним шляхом зовнішньополітичного розвитку для країн Балто-Чорноморського союзу є підвищення активності у сфері міжнародних відносин, безпеки, економіки, енергетики й інформаційної політики. Адже дефіцит, як від-

значає вчений, безпеку супроводжує країни Центральної та Східної Європи ще з XVIII ст., які перманентно ставали розмінною монетою у відносинах між Західною Європою й Росією. В. Горбулін застерігає країни цього регіону від практики покладання надій підтримки на більш потужних геополітичних гравців, системи колективної безпеки та усталені інтеграційні об'єднання. Тим самим оптимізація механізмів зближення й партнерства має забезпечити, на його думку, створення в Балто-Чорноморському регіоні нового центру вільного обороту товарів, робочої сили, капіталів та ідей, а також, що головне, сприяти врегулюванню конфлікту на Сході України [1].

Із практичного боку реалізації Балто-Чорноморського зближення, то варто назвати Угоду із заснування у 2001 р. Робочої групи з військово-морського співробітництва у Чорному морі – BLACKSEAFOR, що стала чи не найбільш дієвим проектом співпраці в межах Чорноморського регіону. Метою Угоди, як відомо, є співпраця у сфері підтримки миру та стабільності в регіоні шляхом спільного тренування військово-морських сил. Наступного року було підписано договір із приводу побудови заходів безпеки у військово-морській сфері в Чорному морі. До безпекових угод і документів із визначення політико-економічної співпраці в Чорноморському регіоні варто віднести ініціативи – "Прикордонна співпраця Чорного Моря", ініційований у 2006 р. Румунією "Чорноморський Форум задля діалогу та Партнерства", "Гармонія Чорного Моря" тощо. В Україні свого часу президент В. Ющенко, спільно з М. Саакашвілі, виступав з ініціативою регулярного проведення самітів за участю країн Балто-Чорноморського і Каспійського регіонів для координації економічних і безпекових питань [12, с. 99].

Якщо говорити про можливу участь України у формуванні Балто-Чорноморської співдружності, варто наперед відзначити миротворчий фактор у становленні та зміцненні українських збройних сил і їхню адаптацію до стандартів НАТО. Вагомою ланкою у зміцненні військової й безпекової співпраці України, у межах можливого Балто-Чорноморського союзу, може бути з'єднання Збройних сил України на кшталт тих, що діють у складі міжнародних сил KFOR під керівництвом НАТО на території Косова та Метохії разом з іншими збройними силами країн Східної Європи. Скажімо, таке з'єднання діяло свого часу спільно з польським миротворчим контингентом і більш відоме як Українсько-польський миротворчий батальйон (Укрполбат). Ще одним прикладом може бути створена у 2014 р. багатонаціональна військова бригада збройних сил Литви, Польщі й України (ЛитПолУкрбриг). Ключовим завданням цього контингенту є військова співпраця між державами, із метою опанування передовими стандартами підготовки військ і досягнення оперативної взаємосумісності. Із часом бригада має стати частиною системи миротворчих контингентів у різних конфліктних точках світу [13].

Посилення безпекових зв'язків України з іншими регіональними центрами має спрямовуватися передусім на користь геополітичного формування так званої Балто-Чорноморської дуги (Балто-Чорноморського союзу *Intermarium*) як спільного безпекового й оборонного простору. Тим паче, що зараз не варто відкидати подальшого наростання суперечностей як між США та країнами ЄС, так і всередині ЄС і НАТО в контексті можливої дезінтеграції. Необхідно нагадати, що ідея політичного й економічного зближення Фінляндії, країн Балтії, Білорусі та України була популярною і серед українських учених і політиків.

Аксіоматичним є твердження про те, що Україна, перебуваючи на цивілізаційній межі й ризикуючи перетворитися в сіру зону регіональної безпеки, має мінімізувати вплив світових гравців і свою внутрішню та зовнішню політику. Відтак не маючи достатніх геополітичних ресурсів Україні необхідно координувати свою стратегію із сусідніми східноєвропейськими державами задля подолання асиметрії відносин, що склалася в регіоні з початком російської агресії. Тому останнім часом навіть з'являється риторика про необхідність з'єднання водним шляхом Чорного й Балтійського морів, що знову ж таки свідчить про нагальність для України Балто-Чорноморської стратегії. Адже, як ми знаємо, ще у 2014 р. за фінансової підтримки ЄС була створена транскордонна комісія за участі представників Польщі, Республіки Білорусь та України для вивчення питань створення водного шляху від Балтійського до Чорного морів через річки Вісла, Західний Буг, Прип'ять і Дніпро [14].

Укотре наголосимо, що на тлі наростання експансіонізму з боку Російської Федерації та кризи євроатлантичної системи безпеки Україні вкрай необхідно зміцнювати свою оборонну співпрацю з Польщею, країнами Балтії, Молдовою, Румунією, Туреччиною, Грузією та країнами Скандинавії. Як бачимо, безпеці більшості з названих країн загрозу несе саме експансіоністська політика Росії. В об'єднанні мають бути зацікавлені насамперед країни, які, унаслідок дій Москви, зіштовхнулися з територіальними проблемами. Сюди, звичайно, варто віднести Україну, Грузію та Молдову.

Відомо, що у 2019 р. українськими політиками було зроблено заяву про те, що ні Україна, ні країни Балтії, ні Молдова, Білорусь чи Грузія не є крупними політичними гравцями, однак разом вони зможуть протистояти будь-якій военній агресії та стати одним із нових економічних, політичних і культурних центрів Європи [15]. Тож своєю позицією Україна демонструє ініціативність щодо зміцнення безпеки в регіоні Міжмор'я в ролі ключового донора регіональної безпеки.

Тут варто також звернути увагу, що попри зміцнення Альянсу через налагодження та вдосконалення сил реагування специфіка географічного розташування країн Балтії може, зрештою, не дозволити НАТО адекватно і вчасно відреагувати на агресію Росії відповідно до 5-ї статті Вашингтонського договору про спільну воєнну допомогу в разі агресії проти будь-якого члена Альянсу. Із погляду геополітики, країни Балтії фактично затиснені між РФ, Білоруссю, Калінінградською областю й Балтійським морем, що створює надто вигідну позицію для атаки Росії одразу із трьох сухопутних напрямків і безпосередньо з моря. Ураховуючи концентрацію російських сухопутних (насамперед танкових з'єднань) і повітряних військ на кордоні з країнами Балтії, геостратегічна перевага Росії стає очевидною. Зрештою, проведення військових навчань "Захід-2017", як відомо, спрямовувалося на тестування реакції сил НАТО на можливі загрози з боку Росії, що продемонструвало всі недоліки у швидкості реагування військових та інженерних з'єднань Альянсу, оскільки країни НАТО вдавалися тоді до моделювання ситуації, пов'язаної з можливістю російської агресії.

Польща має всі підстави на регіональне лідерство у Східній Європі, оскільки може бути не лише ініціатором Балто-Чорноморського союзу, але й, по суті, його засновником, шляхом реалізації стратегії згадуваної ягеллонської геополітики, що регулярно піддається дискурсу в польських інтелектуальних і політичних колах. У цій ситуації Україні не варто відкидати стратегію дуалістичного лідерства (за умов співдружності з Польщею) у регіоні, зважаючи на існування спільних гібрид-

них загроз для Києва та Варшави. Урешті, сукупний потенціал збройних сил України та Польщі в разі поглибленого Балто-Чорноморського зближення дозволить адекватно відповідати на загрози з боку Росії.

У разі зміни режиму в Білорусі та зорієнтування її зовнішньополітичного вектора на Захід ідея Балто-Чорноморського союзу може бути цікавою й для Мінська. Ще одна східноєвропейська країна – Румунія, яка відчуває потенційні загрози від Росії у басейні Чорного моря, не може бути не зацікавлена в долученні до формування та реалізації Балто-Чорноморського проєкту. Такий регіональний лідер і потужний геополітичний гравець, як Туреччина, також не може залишатися осторонь проєкту Міжмор'я і змушена буде розширювати військово-політичну співпрацю із країнами Балто-Чорноморського регіону з метою балансування надмірного впливу Росії, насамперед у Чорноморському басейні.

Навіть незважаючи на те, що Польща є членом ЄС і НАТО, вона сприймає Росію як реальну загрозу своїй безпеці, особливо такі занепокоєння посилюються після анексії Росією Криму та початку її агресії на Південному Сході України. У такому разі історичні дебати щодо Волинської трагедії 1943 р. мають проводити професійні українські й польські історики, а політики не переносити її в подальшому в дипломатичну площину як пропаганду та розпалювання двосторонньої ворожнечі. Найоптимальнішим варіантом для збереження й розширення українсько-польської культурної та гуманітарної співпраці стала б відмова політиків з обох боків від використання гострої історичної тематики з метою отримання електоральних дивідендів під час виборчих кампаній.

Звернімо увагу, що з 2015 р. діє започаткований Польщею саміт Ініціативи Тримор'я, що об'єднує 12 країн ЦСЄ від Балтійського до Чорного й Адріатичного морів і спрямований на поглиблення їхньої інтеграції. Ініціатива поки зосереджується на розширенні економічних, енергетичних і бізнес зав'язків країну-учасниць. Однак у разі надання в перспективі цьому діалогу безпекового виміру, за потенційної участі в ньому України, країн Балтії, Польщі, Румунії, Молдови та Грузії, контури Балто-Чорноморського союзу будуть ставати дедалі чіткішими. Україна, яка найбільше потерпає від російської агресії, а членство в НАТО поки залишається для Києва віддаленою перспективою, має стати одним з ініціаторів розробки й реалізації концепції цього геополітичного проєкту [16].

Важливе місце у формуванні Балто-Чорноморської платформи регіонального діалогу має посісти питання диверсифікації постачання Україні та східноєвропейським країнам природного газу для унеможливлення відновлення Росією енергетичного тиску й шантажу. Солідаризуючись зі США, Словаччина, Польща, як і решта країн Вишеградської четвірки, активно виступають проти побудови газопроводу "Північний потік-2" в обхід України. Диверсифікація постачань природного газу, забезпечення транзиту російського газу територією України, відкриття європейського ринку для скрапленого газу зі США – усе це відповідає інтересам усіх країн Східної Європи. Тим паче, що у 2022 р. Польща, маючи LNG-термінал, планує запустити Балтійський газопровід, що відкриє доступ до газу Норвегії й дозволить Варшаві відмовитися від імпорту газу з Росії [17]. Перехід України на реверсну схему закупівлі газу від компаній із країн ЄС стало можливим лиш завдяки підтримці Єврокомісії та за активної співпраці України зі Словаччиною, Польщею та Угорщиною [18].

Зрештою, сукупний потенціал країн Балто-Чорноморського простору може становити достойну відповідь у разі відкритої чи прихованої агресії Росії проти одного

або кількох членів потенційного об'єднання та зміцнити колективну регіональну безпеку країн – географічно розташованих між Балтійським і Чорним морями. За протилежного сценарію – за умов відсутності кроків щодо кооперації зусиль зі зміцнення регіональної безпеки – східноєвропейські країни можуть стати потенційними жертвами імперської політики й агресії Москви. Варто розуміти, що для вироблення алгоритму участі України у формуванні Балто-Чорноморського союзу вкрай необхідно поглиблювати та прискорювати політичні та соціально-економічні реформи. Ключовими складниками трансформації України є боротьба з корупцією, масштабність якої дозволяє Росії зберігати геополітичний вплив через підкуп українських фінансових і політичних еліт, а також шляхом втручання у виборчі процеси задля приведення до влади проросійських кандидатів. Водночас корисним було б реанімувати ідею формування геостратегічної осі "Київ–Варшава–Берлін–Париж" як формату долучення України до так званого "Веймарського трикутника" з метою зміцнення балансу сил у відносинах із Росією [19].

Україна, за умов прискорення реформ і внутрішніх трансформацій, може стати прикладом для інших країн пострадянського простору, і це не обов'язково можуть бути члени ОДЕР-ГУАМ. Можливість перетворення України на таку собі альтернативу авторитарній Росії пояснюється як невдоволеністю пострадянських країн імперською агресивною політикою РФ, так і відсутністю в Росії реальних моделей політичного розвитку, які б могли становити реальну конкуренцію західному ліберальному порядку. Як зазначає ізраїльський історик Ю. Харарі: "Росія, що "підводиться з колін", бачить себе значно потужнішим конкурентом глобальному ліберальному порядку, однак хоча вона відновила свою військову міць, в ідеологічному плані вона – банкрут" [20, с. 30].

У цьому контексті варто також наголосити на взаєминах України з Білоруссю як найближчим союзником Росії щодо євразійських інтеграційних об'єднань. Українсько-білоруські відносини характерні відсутністю територіальних претензій сторін, а Білорусь визнала суверенітет Україну та її кордони після розпаду СРСР, хоча Договір між ними про державний кордон було ратифіковано лише в червні 2013 р. Білорусь фактично визнала Крим російським, оскільки надто залежить від РФ не лише в межах ЄАЕС. Однак задля геополітичного виживання Мінськ проводить політику подвійних стандартів у відносинах із Росією, про що, зокрема, свідчить намагання режиму О. Лукашенка максимально уникати створення союзної держави Росії й Білорусі шляхом об'єднання/інкорпорації білоруської економіки до РФ. Саме цим пояснюється багаторічне лавірування Мінська між Росією й Заходом. Стверджуємо, що в разі об'єднання Білорусі з Росією загрози Україні лише посиляться, ураховуючи протяжність кордонів між Україною та цими двома сусідніми державами, яка становить майже 3,4 тис. км.

Зважаючи на анексований Крим, окуповані території Донбасу, а також наявність російської військової бази у Придністров'ї, можливості Росії для гібридних і конвенційних атак проти України з території Білорусі, у разі її інкорпорації, значно зростуть. Однак у цьому разі не варто повністю відкидати сценарію як подальшого зближення Білорусі із Заходом, так і зміцнення відносин із пострадянськими країнами прозахідної орієнтації після подальшого наростання геополітичного тиску Росії. Більше того, Білорусь готується до спрощення візового режиму з Євросоюзом з метою "...полегшити міжлюдські й ділові контакти, а також забезпечити громадянам

Білорусі мобільність" [21]. Україна ж, зі свого боку, має активніше сприяти виходу Білорусі з міжнародної ізоляції та розширювати спектр спілкування із представниками широких верств білоруського населення через публічну дипломатію. Останнє необхідне для сприяння унеможливлення її приєднання до Росії, втрати суверенітету й незалежності. Показовим тут також може бути те, що Білорусь вельми зацікавлена в урегулюванні конфлікту на Донбасі та стала своєрідною платформою для розв'язання геополітичної кризи довкола України через забезпечення Мінського діалогу. Важливо, що за всієї союзницької близькості у відносинах із Росією саме Білорусь є надійним постачальником вантажних автомобілів для військових потреб України, а також запчастин до військової техніки на умовах лізингу.

Необхідність Балто-Чорноморського формату співпраці зумовлюється ще і прагненнями великих країн зберігати свій вплив на Україну та Східну Європу через енергетичний, інвестиційний, а то й неполітичний важелі. Окрім РФ, Україна відчуває тиск і від інших потужних геополітичних гравців. Підтвердженням тому може бути тиск США на офіційний Київ із вимогою не підписувати контракт із Китаєм щодо часткової приватизації заводу "Мотор Січ", що спеціалізується на виробництві авіадвигунів [22]. Насправді конфлікт довкола цього заводу є суперечкою США й Китаю, а не конфліктом України з однією з цих двох держав, що лиш свідчить про намагання Вашингтона та Пекіна схилити Україну на свій бік.

Тут доречно також апелювати й до втягнення України в передвибірний скандал, що розгорнувся між нинішнім президентом США Д. Трампом і найімовірнішим кандидатом від демократичної партії, колишнім віцепрезидентом Дж. Байденом, якого наразі розглядають найбільш серйозним політичним опонентом Д. Трампа під час виборчої кампанії 2020 р. Ідеться насамперед про можливий тиск Д. Трампа на Президента України В. Зеленського з метою розпочати/поновити розслідування проти сина Дж. Байдена – Гантера (а значить – проти свого політичного опонента), який працював у раді директорів в українській енергетичній компанії Burisma. Останню звинувачують в ухилянні від сплати податків на суму близько 1 млрд дол. Відомо, що тиск на Україну в особі її Президента здійснювався насамперед через можливий перегляд річної військової допомоги у розмірі 250 млн дол. Тому, власне, лише посилення участі України у формуванні системи східноєвропейської регіональної безпеки дозволить знизити тиск великих держав і дасть їй можливість набути більшої суб'єктності на міжнародній арені, а тим самим і зміцнити свій національний суверенітет.

Висновки. Отже, перспективи створення Балто-Чорноморського союзу відкривають нові можливості для української зовнішньої політики та дипломатії у плані ініціативи/допущення до потенційного об'єднання. Встановлено, що ідея Балто-Чорноморської інтеграції бентежила свідомість найвідоміших науковців і політиків усіх країн цього регіону. Актуалізація ідей Міжмор'я припадала значною мірою на піки потрясіння глобального й регіонального масштабів, що свідчило про явну виражену вразливість положення східноєвропейських країн. Саме це врешті й спонукало ці держави до пошуку шляхів координації національних інтересів і механізмів протистояння зовнішнім загрозам. В Україні ідея Міжмор'я особливо активно підтримувалася елітами та представниками наукової громадськості після краху Російської імперії, а також після втрати Україною своєї державності на початку 1920-х рр. Нагальність реалізації концепту Балто-Чорноморського союзу зараз різко

зростає на тлі гібридної агресії Росії проти України й інших східноєвропейських держав.

Задля зменшення загроз нацбезпеці й територіальній цілісності Україні варто активно координувати зовнішньополітичні та оборонні дії з пострадянськими країнами євроатлантичної орієнтації, зокрема з тими, що входять до організації ОДЕР-ГУАМ. Україні також варто забезпечити надання ОДЕР-ГУАМ не лише економічного, а й безпекового виміру. Агресивні дії Росії, тим часом, зумовлюють пошук Києвом нових механізмів подальшого просування до НАТО та ЄС, а також відкривають перспективи появи транзитивного імперативу підтримки її нацбезпеки поза євроатлантичними структурами. Таким майданчиком для підтримки безпеки країн Східної Європи, що постали перед спільними загрозами, може стати Балто-Чорноморський діалог. На тлі наростання експансіонізму з боку РФ учасниками такого діалогу, окрім України, можуть стати країни Балтії, країни Вишеградської четвірки, Австрія, Хорватія, Румунія, Словенія, Болгарія та навіть Білорусь і Туреччина. Україні слід прийняти стратегію виходу із субрегіональної периферії, гібридної сфери безпеки, а також буферної та лімітрофної міжімперської зони. Одним із найбільш оптимальних механізмів у цьому транзиті може стати саме Балто-Чорноморський союз.

Список використаних джерел:

1. Горбулін В. Криза довіри: у пошуках нового фундаменту стійких альянсів / В. Горбулін // Дзеркало тижня. – 2018. – 17–23 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/internal/kriza-doviri-u-poshukah-novogo-fundamentu-stykhil-alyansiv-272302_.html.
2. Ковалевська О. 100-річчя ювілей нереалізованої ідеї: концепція "Балто-Чорноморського союзу" в працях Степана Рудницького і сучасні перспективи / О. Ковалевська // Регіональна історія України : 36. наук. статей. – Вип. 12. – С. 329–345.
3. Маршанія З. С. Балто-чорноморське измерение міжнародно-регіонального співробітництва во внешнеполітичній стратегії Грузії / З. С. Маршанія // Науковий вісник. – 2009. – № 2 (80). – С. 150–162.
4. Надтока О. О. Балто-Чорноморський союз: історична ретроспектива і політична перспектива / О. О. Надтока // Наукові записки НАУКМА. – К. : ВД "Києво-Могилянська академія", 2017. – Т. 22, ч. 1. – С. 148–157.
5. Kornat M. Realna koncepcja czy wizja ex post? Polska idea "Trzeciej Europy" (1937–1938). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://politologia.wsb-nlu.edu.pl>.
6. Nowak A. Geopolityczne koncepcje Jyzefa Piłsudskiego [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.omp.org.pl/index.php?module=subjects&func=viewpage&pageid=726>.
7. Фридман Дж. Новое сдерживание России. Американская стратегия после Украины: от Эстонии до Азербайджана [Електронний ресурс]. – Zugriffsmodus: <http://conjunction.ru/strafor-29-03-2014/>.
8. Umland A. Die Idee des Internariums: Ein mittelosteuropäischer Pakt gegen russischen Neoimperialismus [Elektronische Ressource] / A. Umland. – Режим доступу: <http://www.iwm.at/transit/transit-online/die-idee-des-inter-mariums-einmittelosteuropaischer-pakt-gegen-russischen-neoimperialismus-neoimperialismus/>.
9. Мандзюк О. Р. Ідея Балто-Чорноморського союзу крізь призму зовнішньополітичних концепцій Польщі / О. Р. Мандзюк // Молодий вчений. – 2016. – № 12. – С. 153–156.
10. Чупрій Л. В. Відродження концепту "Міжмор'я" в контексті подолання російської експансії / Л. В. Чупрій // Політичне життя. – 2017. – С. 118–124.
11. Сарнацький О. П. Балтійсько-Чорноморське співробітництво як альтернативний інтеграційний напрям для України / О. П. Сарнацький, Н. О. Миглюць // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2018. – № 4(103). – С. 28–33.
12. Рудницька У. Перспективи Балтійсько-Чорноморської регіональної співпраці в умовах україно-російського конфлікту / У. Рудницька // Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право. – 2015. – Вип. 1/2 (25/26). – С. 96–100.
13. Підписано Угоду щодо створення спільної литовсько-польсько-української бригади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.mil.gov.ua/news/2014/09/19/pidpisano-ugodu-shhodo-stvorennya-spilnoi-litovsko-polsko-ukrainskoi-brigadi/>.
14. Украине нужно соединить водным путем Черное и Балтийское моря – Гончарук. URL: <https://gordonua.com/news/politics/ukraine-nuzhno-soedinit-vodnym-putem-chnoe-i-baltijskoe-morya-goncharuk-1272182.html>.
15. В Евролидарности предлагают создать Балто-Чорноморський союз [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2019/11/21/7103345/>.

16. Кондратенко О. Ю. Стратегія протистояння України геополітичним викликам та загрозам національній безпеці в умовах становлення нового світового порядку / О. Ю. Кондратенко // Міжнародні відносини. Серія: "Економічні науки". – 2018. – № 14. – С. 140–145.

17. Польсько-українські відносини: потенціал – більший за проблеми. URL: <https://www.prostir.ua/?news=polsko-ukrajinski-vidnosynypotentsial-bilshyj-za-problemy>.

18. Гончар М. Як не стати командирами хаосу, або Спекотна зима-2020 / М. Гончар, В. Горбулін, С. Дяченко // Дзеркало тижня. – 2019. – 7–13 вересня. URL: https://dt.ua/internal/yak-ne-stati-komandirami-haosu-abo-spekotna-zima-2020-322842_.html.

19. Russia's Path to Another Resurgence. URL: <https://www.stratfor.com/sample/analysis/russias-path-another-resurgence>.

20. Харарі Ю. 21 урок для 21 століття; пер. з англ. О. Дем'янчука / Ю. Харарі. – К.: Форс Україна, 2018.

21. Білорусь готується до спрощення візового режиму з Євросоюзом. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-bilorus-sproshchennya-vizovoho-rezhymu-z-eu/30175296.html>.

22. Битва за завод: зачем Китаю украинский "Мотор Сич". URL: <https://www.capital.ua/ru/publication/132177-bitva-za-zavod-zachem-kitayu-ukrainskiy-motor-sich#ixzz60OCxdgtT>.

Надійшла до редакції 20.01.20

O. Kondratenko, Dr. of Political Sciences (Dr.hab), Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

BALTIC-BLACK SEA COMMUNITY: ORIGINS AND STRATEGIC OPPORTUNITIES FOR UKRAINE

It is substantiated that in the context of growing threats to Ukrainian foreign policy and diplomacy of Ukraine, it is necessary to work more clearly to intensify relations with Eastern European countries to create a platform for security dialogue within the possible Baltic-Black Sea Commonwealth. It has been proven that the coordination of multilevel cooperation in the Mediterranean region will optimize and strengthen the level of national security of Ukraine and other Eastern European countries in order to counter hybrid threats posed by Russia in the implementation of regional and global influence. Only collective military cooperation backed by joint defence operations within a possible Baltic-Black Sea Commonwealth will reduce the risk of hybrid or open aggression against the countries of the Eastern European region.

Key slaves: Baltic-Black Sea Commonwealth, Ukraine, national security, security, Russian Federation, aggression, Eastern Europe.

O. Кондратенко д-р політ. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

БАЛТО-ЧЕРНОМОРСКОЕ СОДРУЖЕСТВО: ИСТОКИ И СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ УКРАИНЫ

Обосновано, что в контексте нарастания угроз украинской внешней политике и дипломатии, Украине стоит более четко работать в направлении активизации отношений с восточноевропейскими странами касательно создания площадки диалога безопасности в рамках возможного Балто-Черноморского содружества. Доказано, что координация равноуровневого сотрудничества в регионе Междуморья позволит оптимизировать и укрепить уровень национальной безопасности Украины и других восточноевропейских государств для противостояния гибридным угрозам со стороны России, продуцируемых ею в ходе реализации стратегии восстановления регионального и глобального влияния. Только коллективное военное сотрудничество, подкрепленное проведением совместных оборонительных действий в рамках возможного Балто-Черноморского содружества, снизит риск гибридной или открытой агрессии против стран восточноевропейского региона.

Ключевые слова: Балто-Черноморское содружество, Украина, национальная безопасность, обеспечение безопасности, Российская Федерация, агрессия, Восточная Европа.

УДК 327.82

I. Гавриленко, канд. політ. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МІСЦЕ "М'ЯКОЇ СИЛИ" У СТРАТЕГІЯХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ США

Аналізуються стратегії національної безпеки США (2002, 2006, 2010, 2015, 2017) як основні доктринальні документи у сфері зовнішньої політики на предмет згадування поняття "м'яка сила", а також задля визначення того, чи виділені в цих стратегіях завдання та форми здійснення зовнішньої політики, що сприяли використанню методів "м'якої сили". Було визначено, що, хоча в жодній із згаданих стратегій не було вжито це поняття, за своєю суттю йому відповідали стратегії президента Б. Обама 2010 і 2015 рр., і, певною мірою, 2006 р. як відносно компромісна стратегія. Натомість, стратегії республіканських адміністрацій 2002 і 2017 рр. віддають перевагу одностороннім діям США на міжнародній арені й методам "жорсткої сили".

Ключові слова: стратегія національної безпеки, Сполучені Штати, зовнішня політика США, "м'яка сила", жорстка сила.

Постановка проблеми. Основним доктринальним документом Сполучених Штатів, що формулює та виражає поточні пріоритети зовнішньої політики США за кожної президентської адміністрації, є Стратегія національної безпеки. Уперше такий документ було представлено адміністрацією президента Річарда Ніксона, а у 1986 р. було прийнято закон Голдуотера – Нікольса, який передбачає, що стратегія національної безпеки необхідна для кожної нової адміністрації президента США. Цей документ оприлюднюється після обрання нового президента США та виражає пріоритетні напрями й методи зовнішньополітичної діяльності держави на наступну президентську каденцію.

Стратегія національної безпеки визначає пріоритети зовнішньої та внутрішньої політики з метою забезпечення національної, а також міжнародної безпеки, оскільки перша є невід'ємною від другої. Також у ній окреслюються необхідні засоби й ресурси задля досягнення

поставлених цілей. Так, для визначення значення, якому надає та чи інша президентська адміністрація певному зовнішньополітичному методу, у цьому випадку – "м'якій силі", необхідно аналізувати стратегії національної безпеки відповідних років.

Мета статті. З огляду на період початку вживання поняття "м'яка сила" на державному рівні, для визначення його значення для зовнішньої політики США, необхідно аналізувати п'ять стратегій національної безпеки США – дві за доби адміністрацій президента Дж. Буша-молодшого – 2002 і 2006 рр., дві за президента Б. Обама – 2010 і 2015 рр., і за президента Д. Трамп – 2017 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стратегії національної безпеки США детально аналізувалися та порівнювалися такими українськими науковцями, наприклад: В. Гвоздь, Н. Городня, В. Паливода, І. Тихоненко, Н. Яковенко, Г. Піскорська й ін. Окремі